

УДК 94(477)«1918»

DOI: 10.30840/2413-7065.2(71).2019.169671

**КНИГА ПЕРШОГО МІНІСТРА МІЖНАРОДНИХ СПРАВ УНР
ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА «ПОЛІТИКА»
В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО САМОСТІЙНИЦТВА**

Олександр ХОМЕНКО

orcid.org/0000-0001-5427-0389

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу

«Музей Української революції 1917 – 1921 років» Національного музею історії України

Анотація. В історичному контексті творення української державності у першій чверті ХХ ст. постать О. Шульгина окреслюється однією з визначальних: знаний громадсько-політичний діяч, перший міністр міжнародних справ УНР, він діяльно утверджував на міжнародній арені концепцію політичної суверенності України. З огляду на це видана ним 1918 р. у Києві книга «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови» становить особливий інтерес, бо вона стала першою в інтелектуальній історії українського самостійництва системною працею, у якій право України на державне самоствердження обстоювалося не за допомогою поетичних пророцтв, художніх метафор або аргументів історико-філологічного, педагогічного чи правничого характеру (саме в такий спосіб концептуалізувалася наша окремішність в українській політичній літературі на зламі ХІХ – ХХ ст.), а утверджувалося доконаними фактами присутності на міжнародній арені України як цілковито незалежної держави. За О. Шульгиним, імперативом зовнішньої політики України мало стати повсякчасне підтвердження її суб'єктності: Україна може і повинна враховувати на міжнародній арені інтереси інших країн та їхніх блоків, проте вона у жодному разі не може допускати втрати власної суверенності, підпорядковуючи свою політику інтересам сторонніх сил. Важливо відзначити також те, що О. Шульгин у своїй книзі одним із перших в українській суспільно-політичній думці ґрунтовно проаналізував більшовизм як специфічно російський політичний та світоглядно-ідеологічний інструментарій «конструювання» нової імперії, наголосивши на тому, що централістичні традиції Московщини цілковито узгоджуються із духом більшовицького тоталітаризму. Сформульована О. Шульгиним концепція, згідно з якою утворення на теренах колишньої Російської імперії незалежних національних держав лишається єдиним шляхом для встановлення політичної рівноваги на східноєвропейському просторі, набуває особливого значення у контексті розпачатої у 2014 р. нової війни Росії проти України.

Ключові слова: Українська революція; українська дипломатія; державне самоствердження; міжнародне становище; політичні практики; історичний контекст; суб'єктність; централістичні тенденції.

**THE BOOK “POLITICS” OF THE FIRST UPR MINISTER
OF INTERNATIONAL AFFAIRS OLEKSANDR SHULHYN
IN THE INTELLECTUAL HISTORY OF THE UKRAINIAN STATEHOOD**

Oleksandr KHOMENKO

Candidate of Historical Sciences, junior research fellow of the Department

“Museum of the 1917–1921 Ukrainian Revolution” of the National History Museum of Ukraine

© Хоменко О.

Annotation. *The historical context outlines O. Shulhyn as a key figure of the Ukrainian statehood established in the first quarter of the 20th century. A prominent social and political actor, the first UPR Minister of International Affairs, he took a proactive stance in establishing the concept of Ukraine's political sovereignty in the international arena. In this regard, his book "Politics (State-Building of Ukraine and International Affairs). Articles. Documents. Speeches" requires special attention. It became the first system work in the intellectual history of the Ukrainian singularity to have substantiated the right of Ukraine for its governmental establishment not through poetic prophecy, metaphors, or historical, philological, pedagogical, and legal arguments (conceptualized in such a way in the Ukrainian political writings at the turn of the 19th–20th centuries) but through assertion of proven facts that Ukraine had already existed in the international arena as a fully independent state. According to O. Shulhyn, the constant substantiation of Ukraine's subjectivity must become the imperative of its foreign policy: Ukraine can and must consider the interest of other global powers and their blocs, however without losing its sovereignty, while subordinating its policy to the interests of other parties. It is also important to mention that O. Shulhyn was among the first Ukrainian social and political writers and thinkers to have analyzed Bolshevism as a genuinely Russian political and ideological tool for "constructing" a new empire, accentuating that centralist traditions of Muscovy totally coordinated with the spirit of Bolshevik totalitarianism. O. Shulhyn's concept, which proclaims the establishment of independent national states in the territory of the former Russian Empire the only way to set political balance in the Eastern European space, is gaining special meaning in the context of the new war initiated by Russia against Ukraine in 2014.*

Key words: *Ukrainian Revolution; Ukrainian diplomacy; national establishment; international standing; political practices; historical context; centralist trends.*

В історичному контексті становлення та розвитку ідеї українського державно-політичного самостійництва (таке уточнення параметрів оперативного поля «самостійницького дискурсу» бачиться вкрай важливим, адже йдеться не про етнографічну окремішність України від Московщини та Польщі, яка стала беззаперечною константою нашої суспільної думки ще від часу славнозвісної передмови М. Максимовича до його першої збірки українських пісень 1827 р., а саме про ствердження самостійності як доконечної необхідності суверенно-державного унезалежнення України: М. Возняк у виданій 1918 р. надзвичайно важливій під цим оглядом книзі «Українська державність» наголошував, що вперше такий концепт було теоретично обґрунтовано і стверджено 1895 р. галицьким соціал-демократом Ю. Бачинським у праці «Україна irredenta» з її

гаслом «Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!» [2, с. 117]) виокремлюється низка книг, час і обставини появи яких об'єднують шерех цих артефактів у виразну дискурсивну цілісність та надають їм особливої ваги й значення. Йдеться про видання, більшість із яких побачила світ у Києві впродовж першої половини 1918 р., точніше – переважно у період між початком березня і останніми числами квітня, коли наддніпрянську столицю було звільнено від більшовиків і тут на кілька місяців утвердилася влада Української Народної Республіки: книги ці мають на собі виразний відбиток саме того неповторного часового періоду, який у багатоманітні своїх проявлених і непроявлених інтелектуальних сюжетів окреслився реальною точкою біфуркації для процесів подальшого розгортання Великої

Української Революції. Найпершою, звичайно, тут слід назвати книгу М. Грушевського «На порозі Нової України: Гадки і мрії» [6], із нею тематично та світоглядно кореспондуються книги О. Шульгина «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови» [39], П. Стебницького (П. Смутка) «Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907 – 1918» [30], С. Єфремова «Під обухом. Большевики у Києві» [13], Г. Коваленка (Гр. Гетьманця) «До страшних днів у Києві: Єврейська соціалістична молодь і єврейське робітництво в сі дні» [17] (можна у цьому зв'язку згадати і про кілька інших «бібліографічних позицій», зокрема, про видані у 1918 р. брошури Д. Донцова, С. Шелухина та А. Ніковського, але вони до окресленого проблемного поля причетні тільки другорядними своїми аспектами). Поява цих видань (за всієї своєї різноплановості одноцільних у визначальному – у чіткому усвідомленні того, що відтепер уже не питання філологічні або літературно-культурні, як в епоху «Киевской старины», а саме проблема повноти державного самоствердження України посідає у дискурсивному просторі національного буття центральне місце) була зумовлена доконечною необхідністю для українського загалу, насамперед – для інтелігенції, яка традиційно перебувала в авангарді процесів національного відродження, осмислити той унікальний досвід, на який здобулося українство у часі свого, починаючи від березня 1917 р., феєричного піднесення, коли із прірви імперсько-централістичного небуття, де все українське – від ранкової газети до вечірньої школи – перебувало під урядовою забороною, враз постала

ціла країна, і вулицями Києва потекли повноводні людські ріки стотисячних маніфестацій із гордо піднесеними вгору національними прапорами. Разом із тим не менш пекучою у березні – квітні 1918 р. окреслилась і доконечна необхідність зрозуміти, у чому ж полягали причини тієї, скористаємося лексикою тогочасного політико-суспільного дискурсу, «січневої катастрофи», коли після розпочатої ленинським Совнаркомом прямої збройної агресії проти України, певна – і то немала! – частина українського громадянства залишилася відверто байдужою до оборони свого краю від смертельної небезпеки, значною мірою сприяючи цим більшовицькій окупації України.

Прикметно, що на час своєї з'яви усі перераховані повище книги вважалися виданнями публіцистичними: саме в такий спосіб характеризує їх один із фундаторів видавничого товариства «Час» С. Паночіні в опублікованому у квітневому за 1919 р. числі київського часопису «Книгарь» «Огляді української книжкової продукції в 1918 році» [23, с. 1320]. Однак оперативне поле тем, обговорюваних у них, виходить далеко за межі актуальної публіцистики: українська традиція в її «розривах» і в неминучій на кожному новому етапі історичного розвитку актуалізації її вершинних осягів; політико-соціальні виклики революційної доби і проблема зміни геополітичних орієнтацій; духово-світоглядні виміри українства; етнополітичний аналіз засадничого протистояння української та російської ментальностей; український погляд на більшовизм як на спадкоємця централістичної традиції російського царату – ці та багато інших тем у різних пропорціях дискурсивної

комбінаторики присутні у кожній із названих книг. Зважаючи на таку широту семантико-ідеологічного контексту, у координатах сучасної гуманітаристики названі повище праці доцільніше (і в аспекті структурно-аналітичному – коректніше) потрактовувати не як книги самого лише публіцистичного виміру, а як видання на помежів’ї націології, політології, етнополітики.

Неоднакова доля судилася цим артефактам у нашій інтелектуальній традиції: книга М. Грушевського «На порозі Нової України: Гадки і мрії» здобулася на голосну славу і масове цитування – особливо це стосується таких його текстів, як «Кінець московської орієнтації» та «Очищення огнем»; добре знана загалові також і невелика за обсягом, проте в аспекті змістового наповнення вражаюче містка брошура С. Єфремова «Під обухом. Большевики у Києві» (доволі часто цитується вміщений у ній славнозвісний «Лист без конверта. До «командуючого українським військом» та «народного секретаря» Юр. Коцюбинського»; чи й потрібно нагадувати, що і «На порозі Нової України: Гадки і мрії», і «Під обухом. Большевики у Києві» неодноразово перевидавалися за часів незалежності); натомість книзі П. Стебницького «Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907 – 1918» (попри те, що її київською «Темпорою» перевидано 2009 р. у томі вибраних творів П. Стебницького [28]) пощастило вже значно менше, бо з-посеред її матеріалів більш-менш знаним для сучасного читача лишається хіба що есей «Ріг Вернигори» з його пристрасною апологією загальноукраїнського єднання як націєративної стратегії [24], натомість ціла ця книга з такими її інтелектуально

викшталтуваними та наснаженими потужною антиімперською концепційністю текстами, як «Російський сфінкс», «Немезида», «На пожарині» (С. Єфремов не випадково віднаходив у цих творах П. Стебницького «потужний розум і логіку, певний і видержаний до дрібниць світогляд та оригінальність думки» [14, с. 1269]), лишається для сучасного читача практично незнаною. Певно, найбільшою мірою «непрочитаною» серед артефактів окресленого кола виявилася книга Г. Коваленка «До страшних днів у Києві: Єврейська соціалістична молодіж і єврейське робітництво в сі дні» (її спорадично згадують у кількох роботах про перше терористичне вторгнення більшовиків у Київ на початку 1918 р.): таке «історіографічне забуття» цієї праці бачиться цілковито несправедливим, адже, окрім унікального історичного фактажу, ця книга прикметна ще й своїм полум’яно-непримиренним самостійництвом, яке не допускає жодних компромісів.

Книзі О. Шульгина «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови», останню крапку у якій було поставлено 28 квітня 1918 р. (тобто у переддень ухвалення Конституції УНР та «гетьманського» перевороту), в інтелектуальному контексті розвитку українського самостійництва ХХ ст. судилася під цим оглядом особлива доля. З одного боку, цю працю просто не вільно було оминати увагою ні в часі її появи, ні тоді, коли не лише УНР, а й цілі визвольні змагання стали історією. І пов’язано це було найперше із особою її автора, бо й на правду О. Шульгин був постаттю надто і надто помітною: син відомого історика Я. Шульгина, дослідника Коліївщини, одного із найбільш знамих у другій половині

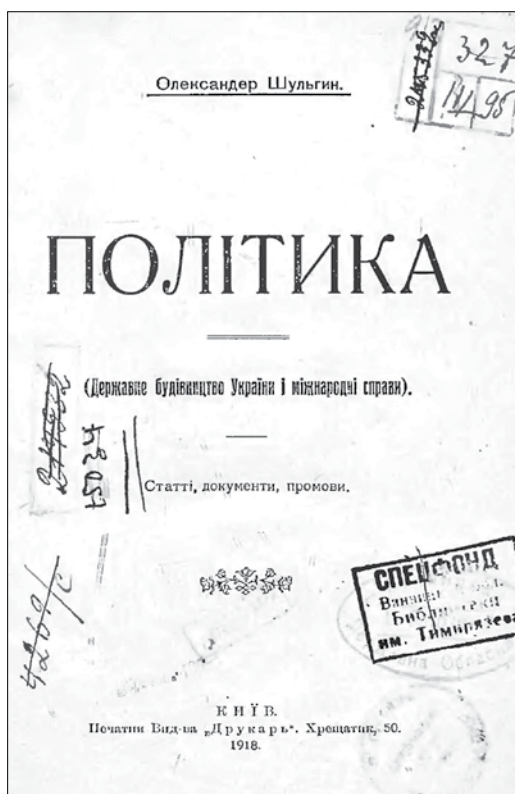
XIX ст. українських громадсько-культурних діячів, він з юнацьких років став одним із провідників молодого покоління політично свідомих українців (лідер київських «неокласиків» М. Зеров згадує О. Шульгіна серед тих, хто в його гімназійні роки – а йшлося про період революційного збурення 1905 – 1908 років – найбільше спричинився до формування його національної свідомості [25, с. 52]). Найголовніше ж – О. Шульгин став першим міністром міжнародних справ УНР, якому випало формувати «порядок денний» міжнародної політики вже суверенної держави, діяльнісно утверджуючи проголошений IV Універсалом її «самостійницький» вимір (вартим уваги в окресленому контексті може бути його виступ на засіданні Малої Ради 30 грудня 1917 р., де О. Шульгин, інформуючи про мирні перемовини в Бересті, заявив, що «зараз Україна переживає той момент, коли вона стає самостійною», додавши: «Щоб з нами рахувались і інші, нам треба зміцнити свої внутрішні сили, ідучи, наприклад, добровільно, я скажу, в українське військо. Тоді ми зможемо досягти наших вікових національних ідеалів» [16, с. 83], – симптоматична фраза для одного з лідерів Української Центральної Ради, яку так часто в історичній публіцистиці звинувачують у нехтуванні міліарними аспектами державотворення). Усе це безпомилково свідчить, що книга О. Шульгіна «Політика» залишитися поза увагою просто не могла.

І справді, попри всі карколомні зміни тогочасної політичної ситуації (Центральна Рада – Гетьманат – Директорія – більшовики – денікінці – знову більшовики) упродовж 1918 – 1919 років вона перебувала в оперативному полі актуального суспільно-політичного

дискурсу. У часи визвольних змагань «Політику» О. Шульгіна читали й обговорювали: прикладом тут може бути О. Саліковський, разом із С. Петлюрою співредактор знакового для своєї доби журналу «Украинская жизнь» та один із лідерів соціалістів-федералістів, який 1919 р. у книзі «Нова Україна (Шлях нашої державности)» називає книгу О. Шульгіна «інтересною» і стверджує, що її автор «досить докладно та переконуюче доводить, що велика Російська держава склалася в значній мірі як раз через випадково сприяючі цьому умови зовнішнього характера» [27, с. 71]. «Кругом Московщини на протязі цілих століть не було сильних супротивників, і вона без особливих зусиль захоплювала одну країну за другою. Зникли ці умови, вирости кругом сильні супротивники, і став розвалюватися колос на глиняних ногах» [27, с. 71], – знати, що О. Саліковський підкреслено солідаризується із тими висновками, до яких дійшов у своїй книзі перший міністр міжнародних справ України. Не залишилася «Політика» О. Шульгіна й осторонь уваги найвпливовіших українських часописів. Її рецензували – і то провідні тогочасні суспільно-громадські діячі: на шпальтах березневого за 1919 р. числа київського «Книгаря» на неї найвищою мірою прихильно відгукнувся [29] знаний публіцист і, подібно до О. Шульгіна, чільний діяч УПСФ П. Стебницький (про О. Шульгіна автор рецензії говорить як про «одного з небагатьох видатних людей, яких могла виставити з-межи себе українська інтелігенція на тяжку і одвічальну працю будівництва української держави» [29, с. 1186]), натовість К. Грушевська у квітнево-червневій за 1918 р. книжці «Літературно-наукового вісника» розмірковує [5] над книгою

О. Шульгина у значно більш критичному тоні, не приховуючи своєї неприязні як до політичної позиції автора, так і до діяльності цілої партії соціалістів-федералістів (безсумнівно, тут позначився вплив М. Грушевського, адже очолювана ним Українська Центральна Рада була у березні – квітні 1918 р. об'єктом гострої критики «есефів»).

Звичайно, після остаточної окупації України більшовиками життя вимагало обговорення інших пекучих проблем, тож «Політика» з огляду на час та обставини своєї з'яви просто не могла не опинитися на маргінесі нових громадсько-політичних дискусій: вочевидь, кожен історичний період підносить свою актуальність, яка враховує минуле, однак не може жити виключно ним (зрештою, і сам О. Шульгин як один із провідних діячів середовища УНР на цю нову політичну актуальність своєчасно реагував – досить згадати такі його голосні свого часу книги, як «Державність чи гайдамаччина?» [36] або «Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» [34]). В умовах еміграції такий стан речей був до певної міри виправданим і навіть неминучим, проте не може не викликати подиву той факт, що історики вже в незалежній Україні, приділяючи значну увагу вивченню багатьох аспектів діяльності О. Шульгина (не враховуючи суто популяризаторських матеріалів, перелік фахових публікацій на цю тему становитиме кілька десятків позицій: в окресленому контексті своєю фундаментальністю вирізняється підготований у 2016 р. Інститутом української археографії та джерелознавства збірник наукових праць та документів «Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці» [22], у якому

Титульна сторінка книги
О. Шульгина «Політика»

постать і чин цього першорядного українського політика та вченого аналізуються в усій багатоаспектності – від біографії до подробиць його участі у міжвоєнному прометеївському русі та окреслення динаміки світоглядних орієнтацій), першу книгу першого міністра міжнародних справ УНР у своїх публікаціях характеризують лише в найзагальніших аспектах, детальніше не застановляючись ні на тих її інтелектуальних сюжетах, які були суголосними історичному «горизонту» березня – квітня 1918 р., ні на історіософських концептах, які зберігають свою актуальність і в наші дні, на початку XXI ст., коли Україна вкотре мусить оборонятися від нового нападу імперської Росії (як і усі попередні – нападу

«гібридного», тобто водночас і мілітарного, й інформаційно-культурного).

На підтвердження безсумнівної актуальності «Політики» в сучасному історичному контексті досить буде навести бодай такий її фрагмент: «Вони (російські демократи, які, здолавши царат, так і не змогли звільнитися від марева «Великої Росії». – О. Х.) не розуміли, що Республіка Всеросійська, навіть дійсно конституційна монархія Всеросійська це – нонсенс, абсурд... Що наслідком революції, або, краще, того бешкету, що розпочався під впливом війни, може бути або повернення знов до монархії – деспотії, як це сталося під час менш інтенсивної революції 1905 – 6 року, або ж – розпад Росії» [39, с. 36]. Більше сторіччя минуло відтоді, як у квітні 1918 р. були написані ці рядки, проте ми нині, у квітні 2019 р., можемо з певністю ствердити, що О. Шульгин анітрохи не помилився в параметрах свого аналізу: так, без розпаду утримуваного в насильницький спосіб імперського гіперпростору Росія (йдеться не про т. зв. «Російську Федерацію», а про, власне, етнографічну Московщину) неспроможна запровадити конституційно-правової форми правління, приречено лишаячись, як підставово зауважив О. Шульгин, «монархією – деспотією» з обоженним правителем на горі, з ієрархією бюрократів, які йому безпосередньо підпорядковані, та з позбавленим будь-яких громадянських свобод народом. І, зрештою, не має вирішального значення, хто опиниться на вершині піраміди у такій деспотії – Микола I, Сталін чи Путін – і якою риторикою він виправдовуватиме збереження своєї необмеженої влади. Приклади вражаючої прогностичності, на яку спромігся О. Шульгин у надскладних обставинах березня – квітня 1918 р.,

прогностичності не лише політичної, а й, назвемо її так, візійно-історіософської, вільно множити й множити, а між тим «Політика», попри те, що багато з числа концептуально важливих книг цього автора вже перевидані в Україні («Без території Ідеологія та чин уряду УНР на чужині», наприклад, здобулася на перевидання ще у 1998 р. [35]), ще й досі лишається для читача практично невідомою. Щоправда, наприкінці 2018 р. одне з маловідомих приватних видавництв Києва зробило спробу відтворити поліграфічним способом «Політику» О. Шульгина [40], проте і мікроскопічний наклад цієї книги, і відсутність у ній як передмови належного рівня, так і відповідних коментарів (та й назагал – відповідного археографічного опрацювання текстів) не дає змоги вважати, що ми отримали гідне О. Шульгина перевидання. А між тим і запитання, які поставив перед українським загалом у цій книзі її автор, і відповіді, які він тому ж таки заголові пропонує, мають у контексті інтелектуальної історії українського політичного самостійництва ХХ ст. значення справді неперебутне.

Назагал беручи, текстуально-семантична імперативність книги О. Шульгина розгортається у поєднанні двох визначальних дискурсивних модальностей – узагальнюючо-історіософської та політико-ситуативної: у концептуальному структуруванні аналітичних реєстрів «Політики» ця дихотомія виразно підкреслена. Перші два її розділи («Fatum» історії» та «Третій Рим») – це ґрунтовні розмисли як над розпочатим у березні 1917 р. новим етапом українського відродження, який відразу ж переріс у процес національного державотворення («Fatum» історії» має на меті дати спробу

історико-психологічного і почасти юридичного аналізу того, як неминучий хід подій привів нас до Української державності» [39, с. 5], – наголошує перший міністр міжнародних справ УНР), так і над історико-культурною зумовленістю традиційного для Московщини деспотично-імперського типу правління, який з неминучістю породжує і зовнішню експансію. Звичайно, і в цих розділах маємо постійні «виходи» автора в простір гострої політичної злободенності, однак переважає все ж логіка широких контекстів, історичної типізації, втручання на «горизонти» культурологічних узагальнень. Натомість такі розділи «Політики» О. Шульгина, як «Союзники Росії», «Союзники Росії та Україна», «Міжнародний скандал», цілковито «занурені» у деталі та фактологію конкретної історичної ситуації зламу 1917 – 1918 років, коли перед тільки-но проголошеною на теренах підросійської України суверенною республікою з усією гостротою постали проблеми економічної кризи, невизначеності міжнародного становища, практичної неможливості утримувати фронт проти німців, внутрішньої дезорганізації тилу, а головне – прямої збройної агресії більшовицької Росії (наведені О. Шульгиним наприкінці його книги документи та промови, з якими він як міністр виступав на засіданнях Центральної Ради, вияскравлюють джерельне тло для такого зумовленого конкретною політичною ситуацією аналізу).

Власне, із дискурсивних вимірів окресленої політичної злободенності і належить почати безпосередню розмову про змісти та світоглядні концепти систематизованої аналітичної студії першого у ХХ ст. нашого дипломата. На те буде кілька причин. По-перше, вже сама

назва книги – нагадаємо її «повну» форму: «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови» – своєю підкресленою антиметафоричністю (автори більшості видань на суспільно-політичну тематику, які з'явилися у той час, виразно акцентували у своїх назвах саме на образно-метафоричній домінанті: «На порозі нової України», «Поміж двох революцій», «Під обухом», «До страшних днів у Києві») свідчила, що її автор прагне розмовляти з читачем у тональності конкретній, діловій, інструментально-практичній. Свідомість українства у його бездержавний період, підкреслює у такий спосіб репрезентативного «представлення» своєї книги О. Шульгин, занадто довго перебувала в полоні поетичної невизначеності та плекання культу краси, абстрагованої від політико-соціальної дійсності, тому в революційній добі доконечно необхідним постає імператив повернення до простору реальності, найперше – реальності політичної. («Україна... Да... Прогавили – і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі... Ми не політики... Ми романтики» [32, с. 51], – симптоматично, що болісні роздуми про причини поразки Української революції одного з героїв новели М. Хвильового «Редактор Карк», написаної на трагічному схилку визвольних змагань, теж розгортаються у координатах для багатьох у той час визначальної дихотомії «поетичне – реалістичне»).

По-друге, саме в практично-інструментальних реєстрах книги (тобто в конкретному і прагматично-виваженому аналізі комплексу міжнародних та юридично-правових аспектів тогочасного українського державотворення)

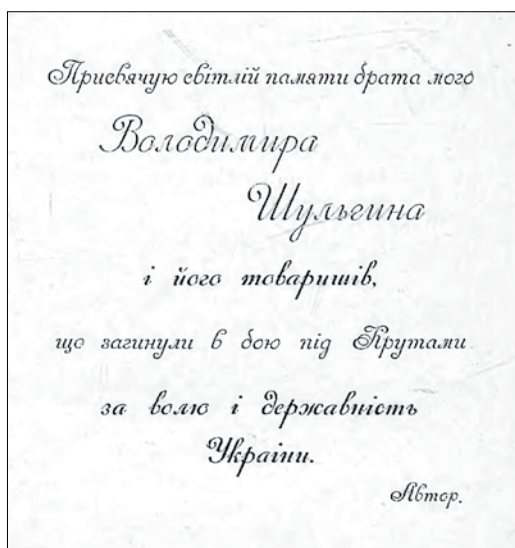
вбачали найбільшу цінність «Політики» О. Шульгина люди того покоління, якому випало творити нашу історію у добу визвольних змагань. Характеристичною під цим оглядом постає згадувана вже рецензія П. Стебницького (друкована у березневому за 1919 р. числі «Книгаря»), вона, вочевидь, писалася у період, коли в Києві ще при владі була Директорія: загальна її тональність свідчить, що автор ще не спізнав «другої» більшовицької окупації лютого – серпня 1919 р.): «Про цей період (добу Центральні Ради та Генерального Секретаріату. – О. Х.) говорить і книжка д. Шульгина, але вона, безперечно, має для нас інтерес сучасності, бо присвячена головним чином міжнародним стосункам України, які за півтора роки існування української державності не тільки не визначились в певних рисах, але тепер ще більш неясні і заплутані ніж тоді, коли ці справи були в руках автора як міністра. Саме тоді зав'язались і стали на твердий ґрунт відносини до держав Антанти, з яких Франція та Англія формально признали Українську республіку, тим часом, як тепер, після гетьмансько-німецького періоду, це признання знов стоїть під знаком сумніву. З цього погляду надруковані в книжці д. Шульгина тексти нот, з якими звертались представники Антанти до українського уряду в кінці 1917 р., читаються з особливою цікавістю як документи, до яких сучасна міжнародня політика України повинна була б, власне, вернутись як до вихідних точок в відносинах, що диктуються теперішньою політичною ситуацією» [29, с. 1185]. Думка П. Стебницького тут цілком очевидна, і так само зрозуміло, що виформували її конкретні політичні події зламу 1918 – 1919 років: після падіння Гетьманату та поразки у

війні Німеччини як ситуативного союзника України Директорія опинилася в ситуації практично повної міжнародної ізоляції (переможці у Першій світовій із відвертою недовірою ставилися до її лідерів, звинувачуючи їх і в пронимецьких симпатіях, і в прихильності до більшовизму, і в крайньому шовінізмі: такі настрої були особливо поширеними серед французьких політичних кіл із їхньою традиційною орієнтацією на Росію), тому підходи відомого прихильника орієнтації на Антанту О. Шульгина («Він був переконаний антантофіл, та і вся його недовга попередня міністерська діяльність була зв'язана з цією орієнтацією» [31, с. 460], – згадувала співробітниця його міністерства Н. Суровцева), які він обстоював на посаді міністра міжнародних справ і які по тому систематизував у «Політиці», могли у тій ситуації стати дієвими та ефективними. Зрештою, не слід забувати, що при підтримці Антанти Польща та Чехословаччина відродили тоді свою державність.

Особливим трагізмом відлунують у вимірах політичної актуальності цієї книги і найперші її рядки. «Присвячую світлій пам'яті брата мого Володимира Шульгина і його товаришів, що загинули в бою під Крутами за волю і державність України. Автор» [39, с. 3], – ці слова, з якими зустрічається читач, розгорнувши обкладинку «Політики» (а написані вони у час, коли бій під Крутами не став ще віддаленою історією і біль за його жертвами лишався живим і пекучим), спонукали тогочасну українську спільноту та й нас, нині в Україні суцїх, теж спонукають прочитати написану першим міністром міжнародних справ УНР книгу в особливий спосіб. Прочитати з чітким усвідомленням того, що українці

були і вимушені будуть сплачувати кров'ю за невдачі української політики...

Серед іншого, книга, про яку йдеться, прикметна також і ще одним цікавим своїм аспектом: попри те, що писався її текст уже після відходу О. Шульгина від роботи в урядових структурах УНР (таку позицію поділяла ціла партія соціалістів-федералістів, яка не погоджувалася із занадто радикальним, на її думку, курсом Центральної Ради, у керівництві якої вирішальну роль почали відігравати українські есери), вона дає можливість зрозуміти, якою бачив програму своєї діяльності наш перший міністр міжнародних справ. Навіть більше того – зрозуміти, якою була його концепція утвердження суверенності України у системі тогочасних міждержавних стосунків (перший очільник зовнішньополітичного напрямку тогочасної української політики таку концепцію мав і послідовно намагався втілити її у життя: вона мала як свої позитиви, так і негативи, однак була цілісною і внутрішньо несуперечливою). Відповідь на ці питання віднаходимо у двох розділах «Політики» – «Союзники Росії» та «Союзники Росії та Україна»: спочатку ці розділи друкувалися як статті відповідно у 53 – 54-му та 56, 59, 60, 61-му числах часопису «Нова Рада» за 1918 р. (до книги вони увійшли із певними змінами). Слід зазначити, що О. Шульгин у період березня – квітня 1918 р. регулярно друкувався на шпальтах цієї газети, і прикметно, що далеко не всі з опублікованих ним тоді матеріалів увійшли до «Політики»: О. Шульгин підставово вважав, що його книга має свою визначальну світоглядну «тему», концептуальним параметрам якої зміст і тональність деяких його текстів не зовсім відповідає (серед таких не вміщених О. Шульгиним під

Присвята пам'яті Володимира Шульгина та його побратимів

обкладинку «Політики» статей – «Зміна тактики» [37], «Самостійна українська держава і федералізм» [41], «Перед партійним з'їздом (Міркування соціаліста-федераліста)» [38]).

Як впливає вже із самої назви розділів «Союзники Росії» і «Союзники Росії та Україна», центральною в усьому комплексі проблем, які постали тоді перед будівничими першої у ХХ ст. української державності, О. Шульгин бачив війну. Більше того, як впливає із системи його аргументації, саме світова війна постала точкою відліку для тієї траєкторії політичного розвитку цілої Європи (особливо ж це стосується її Центру та Сходу), який ні до яких інших наслідків, окрім катастрофічних, спричинитися просто не міг. За О. Шульгиним (і ця його думка історичними фактами підтверджується безпомилково), категорична вимога союзників по Антанті продовжувати за будь-яких умов війну проти Четвірного союзу зумовила наприкінці 1917 р. поразку російської буржуазно-демократичної

революції. «Ми не знаємо, що сталося б з Росією, коли б не було цієї війни. Факт же той, що *війна утворила, може, навіть не революцію, розуміння, яке передбачає також і творчу роботу, а просто соціальний і державний глибокий розвал*. Ні російська інтелігенція, ні буржуазія, ні тим більше союзники Росії не хотіли зрозуміти того, що цей штучний, ненормально централістичний, малокультурний організм – Росія, весь перегорів у війні і далі вести її не може» [39, с. 45], – констатує О. Шульгин, додаючи, що саме безапеляційна вимога союзників тримати фронт проти німців та австрійців до «полной победы» і спричинила до того, що прихильники Керенського «довоювались до большевиків» [39, с. 45 – 46]. Проте тема участі Росії у війні для О. Шульгина зовсім не визначальна – то лише тло для аналітичного розмислу над українськими перспективами посеред тієї кривавої хитавиці, у яку занурив Європу серпень 1914 р. Під цим оглядом слід відзначити, що попри те антантофільство, яке відзначали у його політичній позиції сучасники (така орієнтація зумовлена була аспектами суто прагматичними: О. Шульгин, як і С. Петлюра, який у цьому питанні був його однодумцем, усвідомлювали, що в остаточному підсумку Четвірний союз шансів здолати об'єднану потугу Британії та Франції, до яких долучилися і США, просто не мають: «Від того часу, коли до світової війни ув'язалась Америка, я був переконаний, що війну виграють не німці, а Антанта», – писав під цим оглядом 1922 р. С. Петлюра у листі до М. Удовиченка [26, с. 223]), перший міністр міжнародних справ УНР не міг не відзначити, що позиція країн Антанти у питаннях центрально- та східноєвропейської політики

майже завжди була відверто проросійською. Ні Франція, ні Англія як країни з демократичним урядуванням у жодний спосіб не запротестували проти того антиукраїнського терору, який розв'язала російська армія в окупованій нею Галичині у 1914 – 1915 рр.: «Що таке Галичина? Хто там живе? «Воєнна необхідність» примусила Росію нищити цей край і засилати мешканців його у далеку Сибір, може, навіть цілими тисячами [39, с. 54 – 55], стверджували союзники по Антанті, натомість про якусь далеку Україну вони «нічого не знали і знати не хотіли...» [39, с. 55]. Власне, України як геополітичної та історико-культурної реальності для союзників не існувало і у переддень революції 1917 р. («Того, що готувалося по селах наших і містах, того вогня, який вже тлів на Україні з тим, щоб піднятися раптом високо вгору, вони не помітили...» [39, с. 55]), і навіть після падіння царату, коли «несподівано для всіх так високо залунав голос України» [39, с. 55], в урядових колах Франції та Англії продовжували слідом за російською владою повторювати, що «Україна це німецька інтрига» [39, с. 55].

До зміни тактики Антанту змусила тільки очевидна нездатність Тимчасового уряду контролювати ситуацію і в столиці, і на обширах цілої колишньої Російської імперії, до якої додалися катастрофічні поразки російської армії на фронті (провал т. зв. «наступу Керенського»): «Вони (союзники. – О. Х.) були одної думки з Тимчасовим Урядом щодо автономних змагань України, одної думки щодо націоналізації війська. Але разом з тим вже в юлі місяці до Києва надсилають принаймні французи, а далі і другі для інформації і знайомства своїх представників. І тут тільки починають

розуміти вони, що в цьому (українсько-му. – О. Х.) рухові є та сила, якої «інтригою» не утвориш» [39, с. 55 – 56] (ім'я Жана Пелісьє, французького журналіста і дипломата, у подальшому – незрадливого приятеля України, О. Шульгин під цим оглядом виокремлює особливо [39, с. 56]). Після більшовицького перевороту, коли союзники вимушені були навч переконалися у повному розвалі всіх інституцій імперського центру і Петербург став «в їх очах символом анархії» [39, с. 60], контакти військових представників Антанти із Центральною Радою почали стрімко інтенсифікуватися, набираючи різних форм, аж до встановлення офіційних відносин з українським урядом [39, с. 57 – 58]: ця частина розділу «Союзники Росії і Україна» багатством фактологічних подробиць бачиться просто неоціненною для дослідника нашої дипломатичної історії періоду визвольних змагань, бо йдеться про інформацію, сказати б, «із перших рук», однак у нашій студії на цьому аспекті докладніше не зупинятимемося, бо аналізуватимемо саме інтелектуальний, а не подієво-історичний контекст книги О. Шульгина (політико-дипломатичні аспекти стосунків Британії та Франції із представниками УНР вже належною мірою проаналізовані в науковій літературі: досить тут назвати ґрунтовну книгу В. Косика «Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918)» [18]). Однак попри таку, на перший погляд, відчутну зміну підходів представників Антанти в Києві до оцінки ситуації («Коли я в своїх розмовах з ними нагадував їм про їхню попередню віру в централістичну Росію, про свої розмови з ними в цій справі, вони тільки махали рукою. – Що, мовляв, і казати,

справа ясна: спасіння Росії тільки в федерації» [39, с. 59]) О. Шульгин на сторінках «Політики» надзвичайно чітко вияскравлює в «українській стратегії» союзників один аспект, який завжди і всюди лишався для них визначальним. Ідеться про прагнення за допомогою різноманітних політичних комбінацій утримати новопосталу УНР у таборі воюючих із Німеччиною країн, не рахуючись із тим, чи має вона для того бодай найменші можливості і ресурси. Більше того, відповідаючи українцям, які переконували, що продовження війни для них абсолютно неможливе, бо для цього відсутні належні ресурси і цього в категоричній формі не бажають ні армія, ні суспільство, і тільки негайне укладення миру зможе врятувати українську державність, союзники накресливали таку «оптимістичну» перспективу: «Ну то що ж, ніж миритись і тим їти проти культури, права, справедливості і т. і. і т. і. (тобто проти інтересів Антанти. – О. Х.), краще хай війною буде поруйновано ваш край, хай змете навіть хвиля народня ваш уряд, – ідіть сміло шляхом Бельгії, Сербії і Румунії... На зеленому полі конгреса, де ми будемо переможцями, ваша правда буде над усім» [39, с. 63]. Інакше кажучи, українці повинні були змиритися із перспективою повної руйнації свого краю (подібно до тогочасної Бельгії, знищеної війною і окупованої німцями) в надії, що на майбутньому Мирному конгресі Україна отримає преференції від переможної Антанти. Тотальне нерозуміння союзниками рушійних сил українського визвольного руху та специфіки його багатострічного протистояння з Московщиною спричинили до того, що представники Антанти почали навіть висловлювати прихильність до більшовиків у сподіванні на те, що ця

нова централістична сила зможе втримати імперію і в якийсь спосіб продовжити війну з Німеччиною. Автор «Політики» наводить у цьому контексті характеристичну подробицю: «Коли большевики вже наближалися до Києва, коли вони вели шалену агітацію і одночасно випускали прокламації, з яких в одній говорилось, що Центр. Рада гальмує справу миру, а в другій, що вона вже підписала мир «з німецькою буржуазією» і т. і., – в цей самий момент представник Франції говорив, що хоч він і осуджує більшовиків, але визнає, що в дечому вони мають рацію: три чверті прокламації, яку він прочитав, присвячено засудженню сепаратного миру...» [39, с. 63 – 64].

Якщо не застановлятися на надмірній фактологічній деталізації і вийти на рівень світоглядних узагальнень, то постає очевидним, що виконання вимог Антанти у такому «форматі» означало б для України повну втрату власної суб'єктності. Замість того, аби ставати реальним чинником творення нової європейської геополітичної реальності, Україна перетворювалася у цьому випадку на пасивний об'єкт протистояння великих світових потуг, долю якого вирішують інші. Тому очевидно, що із тих-таки світоглядних причин виходячи, О. Шульгин як міністр міжнародних справ на подібного кшталту пропозиції погодитися не міг: натомість його бачення ситуації передбачало укладення миру, який би зберігав за УНР державно-суверенну суб'єктність. Цей мир, виводячи Україну зі стану війни з Німеччиною, не мав разом із тим перетворювати її на країну, ворожу Антанті («Повний нейтралітет – от наш національний інтерес» [39, с. 66]): інтереси союзників, насамперед – інтереси економічні, мали бути враховані на

взаємовигідній основі (О. Шульгин сподівався, що «в житті України зацікавлені багаті капіталами держави Entente'у» [39, с. 65]). Що ж стосується Німеччини, то О. Шульгин чітко усвідомлював, що ця країна має серйозну військову потугу і її інтереси в Україні можуть зовсім не збігатися зі сподіваннями, які на неї поклала частина лідерів тогочасного нашого національного руху. Назагал беручи, він був категорично проти того, аби УНР почувалася «слухняною овечкою центральних держав» [39, с. 65] (у першому варіанті розділу «Союзники Росії та Україна», що він, як уже зазначалося, друкувався на шпальтах «Нової Ради», О. Шульгин висловлювався ще гостріше: «Німців я не кликав на Україну, мира з ними не підписував, все це зробилося без мене, тоді, коли я вже цілком одійшов від свого міністерства. Я дуже добре розумів прикрість для національного самолюбства в приході німців, я розумів, що це іде всупереч з нашою попередньою політикою держави...» [42]). Вочевидь, така позиція була далекою від оптимістичних сподівань на співпрацю з Четвірним союзом, свідченням яких лишилися, наприклад, підготована керівництвом Центральної Ради пропагандистська брошура «Чого прийшли німці на Україну?» (тогочасний Голова Ради Народних Міністрів В. Голубович, якого за кілька місяців по тому судитиме німецький військовий суд, на її сторінках переконуватиме, що «при нашій організованості дружні відношення з могутньою німецькою державою принесуть лише користь нашій молодій Українській Республіці, зміцнять її і поставлять нарівні з іншими великими державами» [33, с. 8]), натомість вона була дуже близькою до тієї точки зору, яку висловить С. Петлюра у згаданому вже листі

до генерала-хорунжого М. Удовиченка: «Тимчасове визнання нас німцями було штучним, і переворот Скоропадського з актами, що потім відбулись (порозуміння з Красновим, федерація з Росією), доказали, оскільки це визнання було нещирим і нетривалим. Я думаю, що взагалі орієнтація деяких наших кіл на Німеччину є великою помилкою, яка ще дорого нам коштуватиме: Німеччині потрібна ціла Росія, а не Україна» [26, с. 223].

Реалістично оцінюючи ті небезпеки, які могли постати перед УНР внаслідок беззастережного підпорядкування її курсу чи то Антанти, чи Четвірного союзу (хоча й усвідомлюючи, що ці військово-політичні блоки – то військова, політична та економічна реальність, із якою Україна не може не рахуватися), О. Шульгин бачить українську перспективу лише в утвердженні власної державно-суверенної суб'єктності. Нарікаючи на те, що навіть у добу революційного пробудження нації свідомо українська громадськість вкрай повільно і неохоче усвідомлювала вагу та значення міжнародної політики як реального простору утвердження української присутності у світі («Ми надто боялися стосунків з «буржуазними республіками і монархіями», надто боялися самого слова дипломатія, надто не звикли до міжнародного життя. Міністру міжнародних справ кожний свій крок треба було робити з боєм» [39, с. 65]), О. Шульгин наголошує: «Треба входити в міжнародний концерт держав» [39, с. 65]. Власне, саме прагненням підтвердити те, що УНР в той «концерт» таки увійшла, зумовлено наполегливе прагнення О. Шульгина довести, що Україна як держава була визнана союзниками ще у січні 1918 р., тобто напередодні укладення Берестейського миру:

йдеться про місію французького генерала Ж. Табуї та англійського консула в Одесі Дж. П. Багге, яким доручено було представляти відповідно Францію та Британію при уряді УНР. Попри те, що в аспекті міжнародно-правовому статусу такого визнання досі викликає суперечки (за Н. Городнею, «ці призначення означали лише спостережницьку політику, кваліфіковане вивчення ситуації на Україні, яке обумовлювалося виключно військовими інтересами» [4, с. 12], П. Гай-Нижник у цьому зв'язку також підкреслює, що водночас із призначенням Ж. Табуї представником Франції в Києві «посол Франції в Петрограді Ж. Нуланс заявив Л. Троцькому про невизнання його урядом України... що, своєю чергою, яскраво змальовує обережність офіційного Парижа в дипломатичному ставленні до Києва і провадження ним політики подвійних стандартів з єдиною поставленою для себе метою – зберегти протистояння на східному фронті війни за будь-яку ціну» [3, с. 37]), автор «Політики» твердо наполягає на факті повноправного виходу УНР на міжнародну арену. «Дійсно не відбулося (хоч обіцянки робились і не раз) урочистого акту визнання Республіки з боку зазначених держав. Але, чи є це доказ, що ці держави не визнали нашої Республіки? Коли ми розкриємо курс міжнародного права, то ясно побачимо, що *встановлення дипломатичних зносин з новою державою є вже акт її визнання*, і урочистий акт може тільки підтвердити даний факт, але цей акт може і не відбутися» [39, с. 72], – підкреслює О. Шульгин. Державно-дипломатичні документи, низку яких він наводить у своїй книзі (серед них – «Нота Генерального Секретаріату від 5 грудня 1917 р. правительством всіх

новоутворених республік та автономних країв Росії», Нота 11 грудня 1917 р. «Від Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки до всіх воюючих та нейтральних держав», оригінальні документи представника Франції Ж. Табуї), так само мають на меті вже не аргументами в переваж філологічними або поетично-історіософськими, як у дореволюційну епоху, коли українські діячі саме такою «доказовою базою» вимушені були обстоювати самостійність своєї мови та культурної традиції («Хто з нас не пам'ятає, як доводилося боронити навіть право на існування самої української мови, літератури, тощо, послуговуючися не політичними (де вже там!), а педагогічними доводами від Ушинського, барона Корфа, тощо» [1, с. VI], – слушно наголошував 1924 р. В. Дорошенко у передмові до нового перевидання «України irredent-и» Ю. Бачинського), а, назвемо це так, доконаними фактами політико-правової царини стверджувати: Україна як суверенна держава постала на міжнародній арені, подобається це комусь чи ні.

Як уже наголошувалося вище, семантичний континуум книги О. Шульгина «Політика» розгортається у контекстуальній симетрії двох визначальних дискурсів – політико-ситуативного та узагальнюючо-історіософського, – і якщо перший із них викликав живий інтерес переважно у 1918 – 1919 роках, то змістові інтенції другого в особливий спосіб і з особливою «рецептивною інтенсивністю» можуть (і повинні!) бути прочитаними саме в нашу добу. Певно, потрібно було пережити катастрофу визвольних змагань, Голодомор, Другу світову, тотальну русифікацію за часів Щербицького та розпочату у 2014 р. чергову війну

Московщини проти України, аби усвідомити: у таких наснажених потужним потенціалом історіософської візійності розділах «Політики», як «*Fatum* історії» та «Третій Рим», що вони, у суті речі, так і не були належно прочитані тоді, у час виходу книги, можна віднайти відповіді на питання, які поставило у найновіші часи саме життя (П. Стебницький у згадуваній вже рецензії не звертає на ці розділи практично ніякої уваги, натомість К. Грушевська, досить багато місця приділивши змістовому контенту «*Fatum*-у історії», на жаль, демонструє виразне нерозуміння специфіки конкретно-історичної ситуації, внутрішню логіку розвитку якої аналізує у своїй книзі О. Шульгин: «...більшевизм разом з іншими недавніми випадками перейшов до історії» [5, с. 173], – пишучи у першій половині 1918 р. ці рядки і опонуючи першому нашому міністру міжнародних справ, який вважав більшовизм за явище руйнівне, але водночас і за феномен надзвичайного значення, К. Грушевська, навіть не здогадувалася, що її власна трагічна доля підтвердить доказовість позиції О. Шульгина з його закликами не легковажити російським більшовизмом та серйозно готуватися до протидії йому).

Чотири взаємопов'язаних між собою теми окреслюються тут визначальними: а) розвиток українського національного руху у напрямі до утвердження власної державності і проголошення повної незалежності як об'єктивна закономірність процесу історичного розвитку України; б) внутрішнє і зовнішнє ствердження самостійної України і проблема поладження її стосунків з іншими новопо сталими на руїнах царату незалежними державами; в) світоглядна і культурно-історична природа більшовизму як нової

ідеологічної легітимізації традиційної політики Московщини в «українському питанні»; г) деспотизм (О. Шульгин характеризує його як «нечуваний централізм», і то «не тільки в адміністративному, а у всіх чисто відношеннях» [39, с. 26]) як політичний інструментарій, за допомогою якого влада Росії утримує під контролем імперський гіперпростір. Докладнішому розглядові трьох перших тем присвячений «*Fatum історії*» – розділ у загальній композиційній стратегії «Політики» для О. Шульгина вкрай важливий, адже лише про нього він згадує у датованій 28 квітня 1918 р. (за день до «гетьманського перевороту», нагадаємо) «Передмові»: «Перша стаття – «*Fatum історії*» має на меті дати спробу історико-психологічного і почасти юридичного аналізу того, як неминучий хід подій привів нас до Української державності» [39, с. 5].

«Як прийшла Україна до самостійності? Хто привів її до того: люди, діячі України, Центральна Рада, чи історичні обставини, хід життя, той *fatum*, який без містичного туману, але силою законів економічних, соціальних, психологічних керує долею окремих людей і народів?» [39, с. 9] – ставить перед собою і своїми читачами питання О. Шульгин і відповідає на це в такий спосіб: українська незалежність – це закономірний результат розвитку українського національного руху, який, починаючи із березня 1917 р., тобто із часу постановлення Центральної Ради, перервав століття політичного небуття і повернув Україні її власну суб'єктність. Саме ця новопостала суб'єктність, яка відразу ж почала уреальнювати державне самостійництво як свій потенційний вимір, винесла на поверхню життя усе багатство форм та

феноменів українського Відродження, включно з усіма Універсалами Центральної Ради – від Першого до Четвертого: «Хто не пригадає високого ентузіазму, нашого життя в одному спільному національному чутті... Це відчувалося не в одному Києві, це було по всій Україні, по всіх місцях, де тільки мешкала хоч купка Українців... Сталося дійсне чудо. Народ, який, здавалося, не існував – воскрес із мертвих. Цього факту ніхто викреслити не зможе. Ентузіазм народу виніс Україну на поверх життя. Ентузіазм наділив Центральну Раду і Генеральний Секретаріат повнотою влади...» [39, с. 16 – 17]. Характеристично, що у логіці розмислу О. Шульгина автономістичні вимоги, які висував наш національний рух впродовж практично усього 1917 р., не тільки не вступали у суперечність із самостійницьким імперативом Четвертого Універсалу (він, як підкреслює О. Кучерук, також містив у собі «федералістську обмовку» [19, с. 31], цілком зрозумілу з огляду на тогочасну ситуацію), а усвідомлювалися як неминучий і навіть необхідний етап розвитку тієї ж таки української суб'єктності. Окреслений підхід важливий хоча б тому, що його логіка цілковито узгоджується із системою координат реальної історичної процесуальності нашого національного руху впродовж першого року Великої Української Революції (поширене у публіцистичній літературі протиставлення «самостійників» та «автономістів-федералістів» у політико-соціальному контексті 1917 р. бачиться цілковито антинауковим: досить лише нагадати, що очолюваний М. Міхновським Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка офіційно назвався «Українським Військовим Товариством Республіканців

Федералістів імені Наказного Гетьмана Павла Полуботка» [21]). Автономістські гасла виконували тактичні завдання у процесі національного самоусвідомлення багатьох народів, які звільнялися з-під імперського панування – і йдеться не лише про українців, а й про поляків, угорців, фінів, тому М. Грушевський мав цілковиту рацію, коли у жовтнево-листопадовій за 1918 р. книжці «Літературно-наукового вісника» підкреслював: «Федеральний постулат, поставлений уже кирило-мефодіївцями, був постулатом державності» [7, с. 5]. Доречним буде концептуалізувати і таку типологічну паралель: після того, як у «Декларації принципів» утвореної у липні 1987 р. Української Гельсінської спілки було проголошено можливість перебування України (на перехідному етапі) у складі перетвореного у справжню федерацію СРСР («Майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо можливим у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може бути федерація суверенних демократичних республік з наповненням поняття «Союз РСР» реальним змістом за допомогою максимальної політичної, економічної і культурної децентралізації» [9]: авторами «Декларації принципів УГС» були В. Чорновіл та М. Горинь), частина діячів українського національного руху (назвемо тут імена З. Красівського та І. Кандиби) заявила, що УГС зрелася ідеї самостійності та перейшла на позиції автономізму, тому вони виходять з неї. Однак історична правда полягає у тому, що саме голова УГС Л. Лук'яненко став автором «Акта проголошення незалежності України».

«Це (проголошення незалежності УНР. – О. Х.) був послідовний крок і крок

цілком логічний. Залишити край без влади було б злочином. Беручи ж на себе всю владу по всій Україні, необхідно було надати Україні певну юридичну, державну фізіономію. Про автономію було говорити запізно. Це не тільки не відповідало бажанням активних верств українського народу, але це не відповідало *потребам часу*, реальним обставинам моменту. Влада України повинна була стати владою суверенною і Україна повинна була тим самим стати *республікою – державою*. А з цього з такою ж неминучістю виник і другий етап нашої історії – Україна стала *самостійною*» [39, с. 10], – простежуючи стадіальність розгортання «самостійницького концепту» в період між Третім та Четвертим Універсалами (і не заперечуючи проти того, що в його загальній логіці автономізм як певний етап суверенного національного самоствердження також мав позитивне значення), О. Шульгин концептуалізує відтепер вже беззаперечний імператив: «Ця державність віднині повинна існувати назавше» [39, с. 20]. Якою мав бути характер цієї державності? У березні – квітні 1918 р. на таке питання можна було дати відповідь тільки у найзагальніших рисах: вочевидь, «ставши твердо на ґрунт національний» [39, с. 18], ця державність мала «задовольнити стародавню мрію народу – дати йому землю» [39, с. 18]; вочевидь, у такій державі «громадянство разом з урядом повинно провести з усією інтенсивністю роботу культурну» [39, с. 18]. Проте на одній із характеристичних прикмет нової української державності О. Шульгин вважає за потрібне застановитися особливо. Йдеться про той пасіонарний імпульс, який наповнював інституційні «канали» новопосталої УНР живою енергією громадянської

активності (О. Шульгин називає його «ентузіазмом»: «Той ентузіазм показав, що є у нашого народу необхідний вогонь, без якого ніяке культурне і державне будівництво не є можливе. І наше завдання не дати тому вогню потухнути, сприяти тому, щоб в свій час він знов би осяяв своїм полум'ям усю Україну» [39, с. 18]).

У площині міждержавних стосунків перед Україною, за О. Шульгиним, постало двоєдине завдання: а) «утворення демократичної національної державності» [39, с. 20] як чинника суверенно-суб'єктного утвердження народу; б) пошуки на міжнародній арені надійних союзників, і то бажано не лише ситуативних, а й стратегічних. Зазначаючи, що в «розвитку української державності» зацікавлені «і центральні держави, і держави Entente'y» [39, с. 20] (нині ми розуміємо, наскільки наївними були ці сподівання, однак очільнику дипломатичного відомства УНР принаймні хотілося у це вірити), автор «Політики» вважає за можливе, аби у перспективі Україна як держава увійшла до певної федерації: «Ті всі події, які перейшли, не дадуть ніколи замерти нашому національному чуттю, і Україна чи в формі цілковитої незалежності, чи в федеративній злуці з такими ж молодими державами, як і вона, повинна жити державним життям» [39, с. 20]. Важливо нагадати, що саме в цей час М. Грушевський у статті «Українська самостійність й її історична необхідність» (її включено до його славнозвісної книги «На порозі Нової України») також припускає гіпотетичну можливість того, що УНР із державами, які постали на руїнах царської імперії, «установить федеративну связь» [8, с. 75]. Стосовно такого підходу у той час було багато суперечок, частина

з яких мала відверто спекулятивний характер (Д. Донцов у виданій 1918 р. брошурі «Міжнародне положення України і Росія» досить неприховано звинувачує партію соціалістів-федералістів, одним із чільних репрезентантів якої був О. Шульгин, у бажанні зректиса самостійності [10, с. 96]: інерція такого підходу нагадує про себе і в наш час), однак об'єктивний аналіз і книги, про яку йдеться, і політичної стратегії О. Шульгина як найвизначнішого дипломата УНР і в період визвольних змагань, і після їхньої трагічної поразки свідчить, що мовилося не про реставрацію в якійсь новій формі російського імперського простору, а про речі принципово інші. Живляючи не надто вдале у такому контексті поняття «федерація», О. Шульгин вкладав у нього зміст, абсолютно протилежний російському домінуванню: йшлося, у суті речі, про створення союзу народів для спільного захисту від імперської гегемонії. Дуже важливим бачиться роз'яснення стосовно цього питання, яке О. Шульгин дав на з'їзді партії соціалістів-федералістів 10 травня 1918 р.: «Тепер партія с.-ф. повинна яскраво підкреслити, що вона стоїть на ґрунті самостійності. Взагалі, партія принцип федералізму розуміє ширше, ніж федеративний устрій держави, партія розуміє його як засіб боротьби з мілітаризмом та царизмом... Крім того, партія відкидає ідею федерації з Російською деспотією, але думає про можливість федерування з Литвою, Білорусією, Кримом, Кавказом і інш.» [15]. Можна без перебільшення констатувати, що саме така концепція своєрідного «антикремлівського інтернаціоналізму» (теоретико-світоглядні аспекти його О. Шульгин обґрунтує у виданій 1931 р. в Парижі книзі «Без

території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині», конкретніше – у її розділі «Україна та поневолені народи СРСР») була в історичній перспективі першим кроком української політичної думки у напрямі до Прометєївського руху, Антибільшовицького блоку народів, до білоруських добровольців, Грузинського національного легіону та Батальйону імені Джохара Дудаєва, які разом із українськими бійцями зупинили розпочату у 2014 р. чергову російську агресію.

У системі координат аналітичного розмислу автора «Політики» більшовизм бачиться головним викликом, який постав перед Україною у процесі її розпочатого «березневим пробудженням» 1917 р. державотворення: такий підхід свідчив про спроможність О. Шульгина своєчасно зрозуміти внутрішню логіку історичних подій, адже на початку 1918 р. лише нечисленні одиниці із числа як лідерів суспільної думки, так і державних діячів усвідомлювали, що насправді відбулося на постімперському просторі у листопаді 1917 р., після того, як у Петрограді владу захопила більшовицька фракція РСДРП (багато хто тоді був твердо переконаний, що уряд Леніна – явище тимчасове і скороминуще). В Україні попри те, що вона першою із анексованих російським царатом держав (а Гетьманщина у XVII – XVIII ст., безсумнівно, була державою) у грудні 1917 – лютому 1918 років стала об'єктом прямої збройної агресії Червоної Росії, ситуація виглядала теж далеко не краще. К. Грушевська, нагадаємо ще раз, у рецензії на «Політику» дорікала О. Шульгину тим, що він спинявся «так довго на більшовицьким нападі, на «січневій трагедії», надаючи надзвичайне, епохальне значення сьому етапові», і це, на її думку,

цілком даремно, адже «більшовизм був сумним, болючим випадком» і він «разом з іншими недавніми випадками перейшов до історії» [5, с. 173]. С. Єфремов, принциповий ворог більшовизму, був у той час такої ж думки, стверджуючи у статті «Догнивають» від 27 лютого 1918 р. таке: «Більшовизм вже догниває – це ясно. Він доспіває свої останні співи... Його (Леніна. – О. Х.) слова тепер – полова. Мавр своє діло справив і тепер мусить одійти» [12]. О. Шульгин у «Політиці» бачить ситуацію у ракурсі принципово іншому: він рішуче відкидає думку тих, хто вважав більшовицький напад за явище локальне, за такий собі конфлікт між «червоними» радикалами та поміркованими українськими соціалістичними партіями, стверджуючи, що прихильники Леніна, мовляв, це ще не вся Росія. Для О. Шульгина очевидно: те, що почалося у грудні 1917 р., – це напад метрополії на колишню колонію, яка прагне свободи, це – нова війна Московщини проти України. А більшовизм – то нова форма російського імперіалізму, ще більш небезпечна тим, що відверто загарбницьку свою сутність приховує за шатами нібито «вселенської справедливості»: «Правда, часом приходиться чути ствердження, що та війна велася не з великоруським народом, а з більшовиками. Але державна точка погляду не допускає таких міркувань! Большевики були в той час *урядом* Московщини. Іншого уряду там не було і він репрезентував перед лицем Європи і всього світу московську державу. З цим урядом і, значить, з його державою вела українська республіка війну» [39, с. 11].

Ця війна мала багато вимірів і «фронтів» (зараз ми називаємо таку війну «гібридною»), і одним з найважливіших тут

було протистояння світоглядно-психологічне. «А революція – це перш за все явище психологічне» [39, с. 17], – підкреслює у «Політиці» О. Шульгин: саме йому належить пріоритет в осмисленні більшовицьких стратегій ментально-ідеологічної агресії як визначального чинника послаблення країни, проти якої вони розпочинають війну. Найбільш дієвою її складовою у час нападу більшовицької Московщини на УНР стала не так навіть пропаганда (хоча більшовики приділяли їй величезну увагу і вона в них була справді ефективною), як специфічні технології мобілізації ресентиментних настроїв населення та масованої атаки свідомості огромом нездійснених обіцянок. Узагальнюючи, О. Шульгин називає таку психологічно-світоглядну інструментальність «очікуванням чуда». У суті речі, йдеться про нову форму легітимізації через відчужені форми цього «очікування» абсолютної влади певної партії чи групи, яка таке «чудо» обіцяє (тільки обіцяє!) після захоплення влади негайно втілити у життя: «Народ чекав чуда і чудо не прийшло. І от він почав прислухатись до голосу з півночі... Той голос лунав все ближче і ближче, як пошесть, розходилася большевицька ідея, і народ, що не діждався чуда від свого уряду, став ждати його з півночі, від большевиків...» [39, с. 14]. Вже по Другій світовій війні знаний український культуролог, публіцист та літературознавець Ю. Лавріненко у праці «На іспиті Великої Революції 1917/18 – 1948» у такий спосіб розвине цю думку (з огляду на виразну змістову кореляцію знайомство Ю. Лавріненка з книгою О. Шульгина можна сприймати за факт безсумнівний): «Ленінізм є безоглядна інтелігентська реакція на безоглядну російську дореволюційну

дику дійсність. Він є законною дитиною московського вікового беззаконня. В селянських і робітничих люмпен-пролетаризованих царатом низах була вихована московським ладом готовність до найстрашнішої, найдикішої помсти і нищення краю, в якому сам живеш. А водночас жадоба чудесних перемін, чуда і пророка. В інтелігентських колах це саме хворобливе психологічне явище оформилося у систему ленінізму» [20, с. 26].

Саме така специфіка більшовизму, який і в своїх організаційних формах, і в аспектах духово-ментальних виступає прямим спадкоємцем політичної традиції царату, змушує О. Шульгина звернутися до осмислення Московщини як тієї геополітичної реальності, яка вже впродовж багатьох століть перешкоджає українському народові (і не лише йому) відродити власну державність і в такий спосіб утвердитися на шляху цивілізованого європейського життя з розвиненими інститутами громадянського суспільства, дієвим правом як системою регулювання суспільних відносин, з повагою до людської особистості: окресленому комплексу проблем у «Політиці» присвячено розділ «Третій Рим. (Стара Росія та революція)». Не вдаючись до докладнішого його аналізу, який вимагатиме актуалізації контексту значно ширшого, ніж той, який означений у темі цієї розвідки (взагалі, новий рівень осягів, на який здобулася українська суспільно-політична думка в осмисленні феномену Московщини після, як називає її О. Шульгин, «безодні січневої катастрофи» [39, с. 19], тобто після муравйовського терору у Києві, потребує окремішньої уваги, і «Політика», а також дуже близька до неї в цьому сенсі книга П. Стебницького «Поміж двох революцій» окреслюються

тут артефактами першорядної ваги), за-
становимося лише на ключовому для на-
шого розмислу аспекті. Йдеться про тезу
О. Шульгина, згідно з якою російська
абсолютистська монархія постала не з
якихось суб'єктивних причин, а як зако-
номірний наслідок потреби утримувати
гіперпростір під контролем імперського
центру (у цьому О. Шульгин близький
до думок М. Драгоманова: згадаймо бо-
дай працю останнього «Пропащий час:
Українці під Московським царством
1654 – 1876») [11]). Нерозуміння цього
основоположного факту стало, за авто-
ром «Політики», причиною поразки ро-
сійської буржуазно-демократичної рево-
люції 1917 р., бо, поваливши царат, проте
залишивши непорушним імперський
принцип державного устрою і всіляко
поборюючи визвольні рухи поневолених
народів (у першу чергу – українського),
російські демократи самі готували ґрунт
для відновлення деспотизму, який неод-
мінно б за таких умов повернувся або у
формі «білий» (Корнілов), або «черво-
ний» (Ленін): «Для того ж, щоб знайти
найбільш радикальний порятунок, Ро-
сії треба було зрозуміти те, чого ніхто з
російських політичних діячів ніколи до
кінця зрозуміти не міг. Завжди думали
російські інтелігенти тільки про само-
державіє і знищення його. І ніколи не
хотіли вони зрозуміти того, що царизм,
котрий вони так ненавиділи, був тільки
наслідком необмежених просторів Ро-
сії» [39, с. 32]. Нині, у 2019 р, через 101
рік після виходу в світ «Політики», вже
чудово усвідомлюючи, що російсько-ім-
перський абсолютизм здатен набирати
найрізноманітніших форм – від ультра-
релігійних до атеїстичних і богоборчих,
від марксистсько-комуністичних до від-
верто неофашистських, – ми можемо

тільки цілковито солідаризуватися зі
словами першого міністра міжнародних
справ УНР. І зробити з його слів належні
висновки.

Підсумовуючи сказане, варто наго-
лосити на кількох засадничо важливих
аспектах:

– «Політика» О. Шульгина стала
першою в інтелектуальній історії укра-
їнського самостійництва книгою, у якій
право України на державне самоствер-
дження обстоювалося не за допомогою
поетичних пророцтв, художніх метафор
або аргументів історико-філологічного,
педагогічного чи правничого кшталту
(саме в такий спосіб концептуалізувала-
ся наша окремішність в українській полі-
тичній літературі на зламі ХІХ – ХХ ст.),
а утверджувалося доконаними фактами
присутності у системі міжнародних від-
носин України як цілковито незалежної і
суверенної республіки;

– за О. Шульгиним, імперативом між-
народної політики України мало стати по-
всякчасне підтвердження її суб'єктності:
Україна може і повинна враховувати на
міжнародній арені інтереси інших країн
та їхніх блоків (у часи написання «Полі-
тики» такими блоками були Антанта та
Четвірний союз), проте вона у жодному
разі не мала допускати втрати власної су-
веренності, підпорядковуючи свою полі-
тику стороннім силам;

– О. Шульгин у «Політиці» одним із
перших в українській суспільно-полі-
тичній думці ґрунтовно проаналізував
більшовизм як специфічно російський
політичний та світоглядно-ідеологічний
інструментарій «конструювання» нової
імперії, наголосивши на тому, що цен-
тралістичні традиції Московщини ціл-
ковито узгоджуються із духом більшо-
вицького тоталітаризму;

– сформульована у «Політиці» О. Шульгина концепція, згідно з якою розпад Російської імперії та утворення на її теренах незалежних національних держав лишається єдиним шляхом для встановлення політичної рівноваги на східноєвропейському просторі, набуває особливого значення у контексті неоімперської стратегії Кремля і особливо розпочатої у 2014 р. нової війни Росії проти України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Ю. Україна *irredenta*. Третє видання з передмовою В. Дорошенка і додатком: Листуване Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу «України *irredent-и*». Берлін: Видавництво української молоді, 1924. XXVIII+237 с.
2. Возняк М. Українська державність. Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена, 1918. 154 с.
3. Гай-Нижник П. Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917 – 1918 рр.): становлення і розлад. *Гілея*. 2017. № 9. С. 32 – 43.
4. Городня Н. Олександр Шульгин (1889 – 1960) як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2005. № 80 – 81. С. 10 – 13.
5. Грушевська К. (К. Г.) З сучасної політичної літератури. О. Шульгин. Політика. *Літературно-науковий вісник*. Київ, 1918. Кн. 4 – 6. С. 172 – 174.
6. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. Київ: Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.
7. Грушевський М. Роковини. 20/7 падолиста 1917. *Літературно-науковий вісник*. Київ, 1918. Кн. 10 – 11. С. 4 – 6.
8. Грушевський М. Українська самостійність й її історична необхідність. *На порозі Нової України: Гадки і мрії*. Київ: Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. С. 74 – 76.
9. Декларація принципів УГС. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki>
10. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. *Вибрані твори у десяти томах*. Т. 1. Дрогобич – Львів: Видавнича фірма «Відродження», 2011. С. 90 – 103.
11. Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654 – 1876). Львів: З друкарні Івана Айхенбергера і Сп., 1909. 38 с.
12. Єфремов С. (Ромул). Догнивають. *Нова Рада*. Київ, 1918. № 22.
13. Єфремов С. Під обухом. Большевики у Києві. Київ: Видавництво «Вік», 1918. 64 с.
14. Єфремов С. Серед білої ночі. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1919. № 20. С. 1269 – 1274.
15. З'їзд партії соціалістів-федералістів. *Відродження*. Київ, 1918. № 36.
16. Інформація про засідання Малої Ради 30 червня 1917 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. С. 82 – 83.
17. Коваленко Г. (Гетьманець Гр.). До страшних днів у Києві: Єврейська соціалістична молодіж і єврейське робітництво в сі дні. Київ – Львів: Друк. Л. Вісневського, 1918. 32 с.
18. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 264 с.
19. Кучерук О. Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада. Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці. *Збірник наукових праць та документів*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. С. 21 – 32.
20. Лавріненко Ю. (Юрій Дивнич). На іспиті Великої Революції 1917/18 – 1948. Б. м. (Новий Ульм): Видавництво «Україна», 1949. 70 с.
21. Лист Українського військового товариства республіканців федералістів ім. Гетьмана П. Полуботка Всеукраїнській раді військових депутатів про необхідність

повернення М. Міхновського з фронту до Києва. 15 вересня 1917 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 410. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 284.

22. Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці. *Збірник наукових праць та документів*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 432 с.

23. Паночіні С. Огляд української книжкової продукції в 1918 році. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1919. № 20. С. 1310 – 1326.

24. Панченко В. Єдність цілі – єдність сил. *День*. Київ, 2018. № 104.

25. Панченко В. Микола Зеров: формування української ідентичності. *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 2. С. 50 – 57.

26. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 220 – 228.

27. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державности). Київ: Друкарня Т-ва «Криниця», 1919. 80+XXXII с.

28. Стебницький П. Вибрані твори. Київ: Темпора, 2009. 632 с.

29. Стебницький П. Олександр Шульгин. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1919. № 19. С. 1185 – 1186.

30. Стебницький (П. Смуток). Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907 – 1918. Київ: Видання т-ва «Час», 1918. 287 с.

31. Суровцева Н. Життя Надії Суровцевої. *Наука і культура. Україна. Щорічник*. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. Вип. 24. С. 411 – 560.

32. Хвильовий М. Новели, оповідання, «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. Київ: Наукова думка, 1995. 816 с.

33. Чого прийшли німці на Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. Київ: Відродження, 1918. 16 с.

34. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Париж: Меч, 1931. 251 с.

35. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Репринтне відтворення видання 1934 р. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 340 с.

36. Шульгин О. Державність чи гайдямаччина? Париж: Меч, 1934. 47 с.

37. Шульгин О. Зміна тактики (Міркування соціаліста-федераліста). *Нова Рада*. Київ, 1918. № 41.

38. Шульгин О. Перед партійним з'їздом (Міркування соціаліста-федераліста). *Нова Рада*. Київ, 1918. № 67.

39. Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови. Київ: Печатня вид-ва «Друкарь», 1918. 112 с.

40. Шульгин О. Політика. Київ: ФОП Зеленський В. Л., 2018. 104 с.

41. Шульгин О. Самостійна українська держава і федералізм (Міркування соціаліста-федераліста). *Нова Рада*. Київ, 1918. № 49–50.

42. Шульгин О. Союзники Росії та Україна. *Нова Рада*. Київ, 1918. № 61.

REFERENCES

1. BACHYNSKYI, Yu. (1924). *Ukraine Irredenta*. 3rd ed. with the preface by V. Doroshenko and the appendix: Letters by Yu. BACHYNSKYI to M. DRACHOVANOV about "Ukraine Irredenta". Berlin: Vydavnytstvo ukrainskoi molodi, XXVIII+237 p. [in Ukr.]

2. VOZNIAK, M. (1918). *Ukrainian Statehood*. Vienna: Z drukarni Adolfa Holtshavzena, 154 p. [in Ukr.]

3. HAI-NYZHNYK, P. (2017). Relations between Ukraine, France, and Great Britain during the Central Council Period (1917–1918): Establishment and Discord. *Hileia*, (9). Kyiv, pp. 32–43. [in Ukr.]

4. HORODNIA, N. (2005). Oleksandr Shulhyn (1889–1960) as a Representative of the New Generation of the Ukrainian National Elite of the First Half of the 20th Century. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa*

Shevchenka. Istoriiia (T. Shevchenko National University of Kyiv Bulletin. History), (80–81). Kyiv, pp. 10–13. [in Ukr.]

5. HRUSHEVSKA, K. (1918). From Modern Political Literature. O. Shulhyn – Politics. *Literaturno-naukovyi visnyk* (Literary-Scientific Bulletin), Vol. 4–6. Kyiv, pp. 172–174. [in Ukr.]

6. HRUSHEVSKY, M. (1918). *On the Verge of New Ukraine: Thoughts and Dreams*. Kyiv: “Petro Barskyi u Kyievi” JSC Print Shop, 120 p. [in Ukr.]

7. HRUSHEVSKY, M. (1918). The Anniversary. November 20/7, 1917. *Literaturno-naukovyi visnyk* (Literary-Scientific Bulletin), Vol. 10–11. Kyiv, pp. 4–6. [in Ukr.]

8. HRUSHEVSKY, M. (1918). Ukraine’s Independence and Its Historical Necessity. In: *On the Verge of New Ukraine: Thoughts and Dreams*. Kyiv: “Petro Barskyi u Kyievi” JSC Print Shop, pp. 74–76. [in Ukr.]

9. *Declaration of the Principles of UHU*. [online] Available at: <https://uk.wikisource.org/wiki> [in Ukr.]

10. DONTSOV, D. (2011). International Standing of Ukraine and Russia. In: *Selected Works in Ten Volumes*. Vol. 1. Drohobych–Lviv: Vidrodzhennia, pp. 90–103. [in Ukr.]

11. DRAHOMANOV, M. (1909). *The Hopeless Time: Ukrainians under the Kingdom of Moscow (1654–1876)*. Lviv: Z drukarni Ivana Aikhenberhera i Sp., 38 p. [in Ukr.]

12. YEFREMOV, S. (1918). Rotting. *Nova Rada*, (22), Kyiv. [in Ukr.]

13. YEFREMOV, S. (1918). *Under the Blunt End. Bolsheviks in Kyiv*. Kyiv: Vik, 64 p. [in Ukr.]

14. YEFREMOV, S. (1919). In the White Night. In: *The Scribe. Chronicles of Ukrainian Writings*. Vol. 20. Kyiv, pp. 1269–1274. [in Ukr.]

15. Congress of the Socialist-Federalist Party. (1918). *Vidrodzhennia*, (36), Kyiv. [in Ukr.]

16. Information about the Meeting of the Minor Council on June 30, 1917 (1997). Oleksandr Shulhyn and the Ukrainian Central Rada. In: *Central Council. Documents and Materials in Two Volumes*. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, pp. 82–83. [in Ukr.]

17. KOVALENKO, H. (1918). *Before the Terrible Days in Kyiv: Jewish Socialist Youth and*

Jewish Workers Those Days. Kyiv–Lviv: Druk. L. Visnievskoho, 32 p. [in Ukr.]

18. KOSYK, V. (2004). *France and Ukraine. Formation of Ukrainian Diplomacy (March 1917 – February 1918)*. Lviv: I. Franko National University Press, 264 p. [in Ukr.]

19. KUCHERUK, O. (2016). Oleksandr Shulhyn and the Ukrainian Central Rada. Alexander Shulhyn in the Ukrainian State-Building and International Politics. In: *Zbirnyk naukovykh prats ta dokumentiv* (Collected Scientific Papers and Documents). Kyiv: M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of NAS of Ukraine, pp. 21–32. [in Ukr.]

20. LAVRINENKO, Yu. (1949). *Examination of the Great Revolution 1917/18–1948*. N. p. (New Ulm): Ukraina, 70 p. [in Ukr.]

21. A Letter from the Ukrainian Military Society of the Federalist Republicans to the All-Ukrainian Council of Military Deputies Named after Hetman P. Polubotok on the Need to Return M. Mikhnovskiy from the Front to Kyiv. (Sept. 15, 1917). In: *Central State Historical Archives of Ukraine*. [in Ukr.]

22. Alexander Shulhyn in the Ukrainian State-Building and International Politics. (2016). In: *Zbirnyk naukovykh prats ta dokumentiv* (Collected Scientific Papers and Documents). M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of NAS of Ukraine, 432 p. [in Ukr.]

23. PANOCHINI, S. (1919). An Overview of Ukrainian Book Production in 1918. In: *The Scribe. Chronicles of Ukrainian Writings*. Vol. 20. Kyiv, pp. 1310–1326. [in Ukr.]

24. PANCHENKO, V. (2018). The Unity of the Goal Is the Unity of Forces. *Den*, (104). Kyiv. [in Ukr.]

25. PANCHENKO, V. (2013). Mykola Zerov: Formation of the Ukrainian Identity. *Mandrivets*, (2). Ternopil, pp. 50–57. [in Ukr.]

26. PETLIURA, S. (1993). A Letter to Mykola Udovychenko, General-Governor. In: *Articles*. Kyiv: Dnipro, pp. 220–228. [in Ukr.]

27. SALIKOVSKYI, O. (1919). *New Ukraine (The Way of Our Statehood)*. Kyiv: Krynytsia Print Shop, 80+XXXII p. [in Ukr.]

28. STEBNYTSKYI, P. (2009). *Selected Works*. Kyiv: Tempora, 632 p. [in Ukr.]
29. STEBNYTSKYI, P. (1919). Oleksandr Shulhyn. Politics (State-Building of Ukraine and International Affairs). Articles, Documents, Speeches. In: *The Scribe. Chronicles of Ukrainian Writings*. Vol. 19. Kyiv, pp. 1185–1186. [in Ukr.]
30. STEBNYTSKYI, P. (1919). *Between Two Revolutions. Essays on Political Life for 1907–1918*. Kyiv: Chas Press, 287 p. [in Ukr.]
31. SUROVTSEVA, N. (1990). Life of Nadiia Surovtseva. *Nauka i kultura. Ukraina. Shchorichnyk* (Science and Culture. Ukraine. A Yearbook), Vol. 24. Kyiv, pp. 411–560. [in Ukr.]
32. KHVYLOVYI, M. (1995). *Novels, Stories, "A Tale of the Sanatorium Zone". "Woodcocks"*. A Novel. Poetry. Pamphlets. Kyiv: Naukova dumka, 816 p. [in Ukr.]
33. *Why Did Germans Come to Ukraine?* Official Messages, Thoughts, Conversations. (1918). Kyiv: Vidrozhennia, 16 p. [in Ukr.]
34. SHULHYN, O. (1931). *No Territory. Ideology and Activities of the UPR Government in Alien Lands*. Paris: Mech, 251 p. [in Ukr.]
35. SHULHYN, O. (1998). *No Territory. Ideology and Activities of the UPR Government in Alien Lands*. Reprinted Reproduction of the 1934 Edition. Kyiv: Yurinkom Inter, 340 p. [in Ukr.]
36. SHULHYN, O. (1934). *Statehood or Haidamaky Movement?* Paris: Mech, 47 p. [in Ukr.]
37. SHULHYN, O. (1918). Changing Tactics (Reflections of a Socialist-Federalist). *Nova Rada*, (41). Kyiv. [in Ukr.]
38. SHULHYN, O. (1918). Before the Party Congress (Reflections of a Socialist-Federalist). *Nova Rada*, (67). Kyiv. [in Ukr.]
39. SHULHYN, O. (1918). *Politics (State-Building of Ukraine and International Affairs). Articles. Documents Speeches*. Kyiv: Drukar Print shop, 112 p. [in Ukr.]
40. SHULHYN, O. (2018). Politics. Kyiv: FOP Zelenskyi V. L., 104 p. [in Ukr.]
41. SHULHYN, O. (1918). An Independent Ukrainian State and Federalism (Reflections of the Socialist-Federalist). *Nova Rada*, (49–50). Kyiv. [in Ukr.]
42. SHULHYN, O. (1918). Allies of Russia and Ukraine. *Nova Rada*, (61). Kyiv. [in Ukr.]